

МРНТИ 16.21.47

Ж.А.Манкеева

А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты Лексикология бөлімінің
бас ғылыми қызметкері, филология ғылымдарының докторы.
Алматы қаласы, Қазақстан

СӨЗ КЕСТЕСІН ТҮЗГЕН ҒАЛЫМ

Аннотация: Синонимдер – кез келген тілдің дамуы мен өркендеуі барысындағы оның коммуникативтік-семантикалық даму сипатын, сөз қолданысындағы шеберлік пен оралымдылық қабілетін бейнелейтін ең маңызды да күрделі тілдік құбылыс. Осы мәселені қазіргі қазақ тіл біліміндегі антропоэзектік бағытқа жалғастырып зерттеу «Тіл – рухани қазына, тіл – ұлттық құндылық» қағидасына сәйкес тілді «рухани жаңғыру» кепілі ретінде дәйектейді.

Мақалада синонимия мәселесін қазақ тіл білімінде алғаш рет арнайы зерттеген профессор Ә.Болғанбаевтың зерттеушілік-шығармашылық еңбектеріне ғылыми-сипаттамалы талдама жасалған.

Тірек сөздер: синонимдер жүйесі, сөздің айшықты сипаты, лексикография, синонимдік қатар, синонимдік ұя

Ж.А. Манкеева

Институт языкознания имени А. Байтұрсынұлы, главный научный сотрудник
отдела лексикологии, д-р.филол.наук, Алматы, Казахстан

УЧЕНЫЙ ЛЕКСИКОЛОГ

Аннотация. Синонимы – это самое важное и сложное речевое явление, отражающее характер его коммуникативно-семантического развития в процессе развития и расцвета любого языка, способность мастерства и оперативности в словоупотреблении. Изучение данной проблемы в контексте антропоцентрического направления современного казахского языка определяет язык как гарантию «духовного возрождения» в соответствии с принципом «язык – духовное богатство, язык – национальная ценность».

В статье дана научно-аналитическая характеристика трудов профессора А.Болғанбаева, посвященных специальному исследованию проблемы синонимии в казахском языкознании.

Ключевые слова: система синонимов, образная характеристика слов, лексикография, синонимический ряд, синонимическое гнездо.

J.A. Mankeeva

A. Baitursynuly Institute of Linguistics, Chief Researcher of the Department of
Lexicology, Doctor of Philology, Almaty, Kazakhstan

SCIENTIST LEXICOLOGIST

Annotation. Synonyms are the most important and complex speech phenomenon, reflecting the nature of its communicative-semantic development in the development and development of any language, the ability and inclination to use speech. In accordance with the principle “language is a spiritual treasure, language is a national value”, the study of this issue in the modern Kazakh language is a guarantee of “ruhani zhangyru”.

The article provides a scientific and analytical description of the works of Professor A. Bolganbaev, devoted to a special study of the problem of synonymy in Kazakh linguistics

Keywords: system of synonyms, figurative character of words, lexicography, synonyms, synonymous nest.

Синонимдер жүйесі – семантикалық, стильдік ерекшеліктеріне байланысты жаңа сөз тудыруда, ойды әсерлі жеткізуде және шығарма тілін айшықтауда аса маңызды тілдік құрал.

Қазақ сөз қазынасының осындай жүйесінің күрделі де, айшықты болмысының тереңіне үңіліп, арнайы зерттеген, күрмеуін шешіп, тарқатқан, сөздік қылып жинақтаған ғалым – профессор Әсет Болғанбаев.

Құрылымдық лингвистиканың қағидасына сәйкес синонимдер олардың сөз табына қатыстылығына байланысты зерттеулерден басталды. Осы тұрғыдан алғаш болып Әсет Болғанбаев зат есім синонимдерін зерттеп, 1965 жылы кандидаттық диссертация қорғады. Бұл бағыт әрі қарай жалғасып, етістік синонимдер (М.Серғалиев, А.Османова), сын есім синонимдер (Ф.Оразбаева), фразеологизмдер синонимиясын (Г.Смағұлова) арнайы қарастыруға жол ашты.

Қазақ тілі тоқырауға түскен, ұлттық тілдің қолданысы мен мәртебесі құлдырай бастаған Кеңестік заманда тіліміздің «нәрін» зерттеп, қазақтың сөздік қорының байлығын дәлелдейтін қазақ тіліндегі сөздің көркемдігін танытатын мағыналас сөздерді жинап, «Синонимдер сөздігін» жасады [1].

Профессор Ә.Болғанбаевтың жалпы шығармашылық-зерттеушілік еңбек жолына назар аударатын болсақ, ол үнемі қазақ сөзінің мән-мағынасын ашып, сөздікке тіркеп, болашаққа төл сөздің құндылығын мұра студі көздегені байқалады. Оған дәлел – қазақ тіл білімінің лексикография саласын қалыптастырып, дамытқан «Абай тілі сөздігі» (1968), он томдық «Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі» (1974-1984 ж.ж.) еңбектеріндегі ғалымның белсенді автор және құрастырушы ретінде қосқан өзіндік үлесі.

Қазақ тіл білімінің көрнекті өкілі, филология ғылымдарының докторы, профессор Әсет Болғанбайұлы 1928 жылдың 8 наурызында Қарағанды облысы Ақтоғай ауданы Қарамеңде би ауылында дүниеге келген. Ол 1947 жылы Қарқара педучилищесін үздік бітіріп, сол жылы қазіргі әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің филология факультетіне оқуға түседі. Аталған оқу орнын бітірген соң 1952 жылы Қазақ КСР Ғылым академиясының Тіл білімі институтына жұмысқа орналасып, әуелі аспирант, кейін кіші, аға, жетекші, бас ғылыми қызметкер, бөлім меңгерушісі қызметтерін атқарып, өмірінің соңына дейін 47 жылдан астам осы институтта еңбек етті.

Ә. Болғанбайұлының негізгі еңбектері қазақ тіл білімінің көп ізденісті, жан-жақты зерттеуді қажет ететін қазақ тілінің сөз байлығын айшықтайтын арнайы салалары лексикология мен лексикографияға арналған.

Атап айтқанда, Ә.Болғанбайұлы қазақ лексикологиясының бұрын арнайы зерттелмеген тың да, күрделі саласының бірі – синонимдер мен оның варианттылығын зерттеуді қолға алды. Профессор Ғ. Мұсабаевтың жетекшілігімен «Қазақ тіліндегі зат есімдік синонимдер» атты кандидаттық, профессор А. Ысқақовтың кеңесшілігімен «Қазақ тіліндегі синонимдер» атты докторлық диссертациясын қорғады. Ә. Болғанбайұлының 1970 жылы 22 баспа табақпен жарық көрген «Қазақ тіліндегі синонимдер» атты ғылыми монографиясына отандық және шетелдік ғалымдар оң баға беріп, түркітануға қосылған елеулі үлес деп таныды.

Жалпы тіл білімінде лексиканы зерттеуде қалыптасқан теориялық-әдіснамалық негізге сәйкес жазылған ғалымның «Қазақ тілі лексикологиясында» (1979) синхрондық зерттеу әдісі қолданылып, лексикология қағидаларын дәлелдейтін қазақ тілінің тың тілдік деректері жүйеленіп, жан-жақты қарастырылды. Оның дәлелі ретінде көрсетілген еңбектің Қазақстанның жоғары оқу орындарының филология факультеттерінде пайдаланылатын оқулық ретінде үш рет басылып шығуын келтіруге болады [2].

Ғалым мұрасының мазмұнын нақты түрде былайша түйіндеп көрсетуге болады:

– сөз бен мағынаның аражігі ажыратылып түсіндіріледі, оның қолданыс барысындағы даму жолдары, мағынаның түрлері кеңінен танытылады;

– қазақ тілі лексикасының шығу арналары, нақтырақ айтсақ, сөздік қор мен сөздік құрамның арақатысы, толығу жолдары, түркі тілдеріндегі ортақ сөздері тиянақталады;

– қазақ тіліндегі синонимдер мәселесі, синонимдік қатар, синонимдік ұя, доминант сөз, синонимдердің айырым белгілері, синонимдердің пайда болу жолдары, синонимдердің сөз табына қатыстылығы, синонимдердің стильдік реңктері, қызметі мен қолданылу тәсілдері ғылыми тұрғыдан тұжырымдалып, нақты мысал-дармен дәлелденеді;

– қазақ тілі лексикасының стильдік мәні мен қолдану шеңбері, оның ішінде жалпылама лексика, арнаулы сөздер, кәсіби сөздер, бейнелі сөздер, көнерген сөздер, неологизмдер, кітаби лексика, тұрмыстық сөздер, қарапайым сөздер, диалектизмдер, варваризмдер, экспрессивті-эмоционалды лексика, т.б. сөздердің актив және пассив қолданатын түрлері талданып жіктеледі;

– фразеологизмдер және оның өзіндік белгілері, тұрақты тіркестердің түрлері, сөздердің варианттылығы, фразеологизмдердің мағыналық топтарға жіктелуі айқындалды;

– лексикография және қазақ лексикографиясының алдағы міндеттеріне байланысты зерттеу бағыттары көрсетілді.

Кез келген тілдің сөз байлығын, көркемдік дүниетанымын айшықтап, шешендік сипатының дәйектелуі оның синонимдік жүйесінен көрінетіні белгілі. Осымен байланысты қазақ тіліндегі де синонимдердің тілдік жүйеде семантикалық, стильдік ерекшеліктеріне сай жаңа сөз тудыруда, тілдік қолданыста коммуникативті-прагматикалық сипатта ойды жеткізуде, ал көркем мәтінде шығарма тілін ажарландыруда өрісі кең, маңызы ерекше екені қазақ тіл білімінде жарық көрген лексикографиялық еңбектерден және профессор Ә.Болғанбаев сынды лексиколог-ғалымдардың еңбектерінде жан-жақты дәйектеліп, ғылыми-әдістемелік тұрғыдан дәлелденген. Дегенмен, бұл сипаттамаға орай, тілдегі синонимдер жүйесі құрылымдық лингвистикада тек денотаттық коммуникация (қарым-қатынас) құралы ретінде түсіндірілгені де белгілі. Ал қазіргі тіл білімінің антропоэзектік

бағытына сәйкес синонимдердің белгілі бір әлеуметтік-мәдени, танымдық мәні бар коннотаттық құрал ретінде қарастырылуы профессор Ә.Болғанбаев сынды ғалымдардың мұрасын зерделеу барысындағы жалғастықпен бағаланады. Осымен байланысты қазіргі тілді зерттеудің жаңа бағыттары қазақ тіліндегі синонимдер жүйесіне қатысты мынадай ұғымдарға мәдени-танымдық тұрғыдан назар аударады: *үйлесімділік, синонимия, полисемия, лексикалық синонимдердің парадигматикалық және синтагматикалық ерекшеліктері, варианттылық (жарыспалылық құбылысы), валенттілік және тіркесімділік* т.б. Оның нақты көрінісі А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институтының ұжымы құрастырған он бес томдық «Қазақ әдеби тілінің сөздігінде» қолданыс тапты (мәнмәтіндік талдау, семалық талдау, компоненттік талдау т.б.).

Сөздің мағыналық қасиетімен тығыз байланысты синонимия құбылысы қазіргі таңдағы тіл білімінің танымдық деңгейімен сабақтас қарастырылады да, «көркем таным», «шығармашылық таным», «тілдік тұлға» т.с.с. ұғымдарымен сабақтасып, одан әрі тілді тұтынушының, тілдік тұлғаның сөз қолданысының шеберлігіне, шешендігіне, оралымдылығына т.б. прагматикалық сипатына ұштасады.

Бұл арада сөздердің мағыналық теңдігі мен жақындығы, мағыналық сәйкестіктері бір ұғым төңірегінде тоғысады. Сондықтан шындық дүниені танытатын «ғаламның тілдік бейнесінің» сөз кестесін түзуде ерекше вербалды-танымдық та, коммуникативті-прагматикалық та қызмет атқарады.

Қазіргі қазақ қоғамының мәдени-әлеуметтік кеңістігіндегі заманауи бағыттың «Тіл – рухани қазына, тіл – ұлттық құндылық» қағидасын кеңестік заманның өзінде шығармашылық-зерттеушілік қызметіне қазық еткен, бүкіл өмірін қазақ тілінің сөз байлығын жинауға, қазақ сөзін шебер қолдануды жетілдіруге арнаған профессор Ә.Болғанбайұлының артына қалдырған ғылыми мұрасын танудың мәні ерекше.

Бұл, сайып келгенде, қазіргі қазақ тіл біліміндегі тіл арқылы ұлт болмысын тануға бағытталған зерттеу үрдісімен, еліміздегі «рухани жаңғыру» бағдарымен, «Ұлы даланың жеті қырын» дәйектейтін рухани танымдық қазығын дәлелдейтін тілді зерттеуді кешенді бағыттарымен сабақтасады.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

- [1] Болғанбаев Ә. Қазақ тілінің синонимдер сөздігі. Алматы: Мектеп, 1975. –308 б.
- [2] Қалиев Ғ., Болғанбаев Ә. Қазіргі қазақ тілінің лексикологиясы мен фразеологиясы. – Алматы: Сөздік-Словарь, 2006. – 264 б.
- [3] Абай тілі сөздігі. –Алматы: Ғылым, 1968. – 735 б.
- [4] Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі. Алматы, 1-10т. Алматы, 1974-1986 ж.
- [5] Болғанбаев Ә. Қазақ тіліндегі зат есімдік синонимдер. – Алматы: 1957 ж.– 141 б
- [6] «Қазақ тіліндегі синонимдер». – Алматы, 1972 ж.
- [7] Болғанбаев Ә. Қазақ тілінің лексикологиясы. Алматы: Мектеп, 1988.